

A bűnelkövetés társadalmi reprodukciójának tényezői a családban

1. A család mint a társadalmi reprodukciós folyamatok színtere

A társadalmi viszonyok újratermelésében a családnak különleges szerepe van. A konkrét családi közösség társadalmi struktúrában elfoglalt helyét, az általa képviselt értékeket, a tagok kapcsolatának tartalmát, a közösségi létet részben a közvetlen és aktuális társadalmi, környezeti viszonyok, részben pedig az előző generációkban felhalmozott anyagi és szimbolikus javak határozzák meg. Maga a család elsődlegesen vesz részt az egyedek biológiai reprodukciójában és bizonyos szimbolikus jellegű javak újratermelése, továbbörökítése is nagyrészt családi keretek között valósul meg. A társadalmi fejlődés mai fokán az anyagi javak újratermelése lényegében megszűnt családi tevékenységi formaként működni, de a fogyasztás és az ehhez fűződő tradíció és kultúra továbbra is túlnyomórészt családi keretekben realizálódik és újra is termelődik. Miközben a család az előbb említett módon vesz részt a társadalmi viszonyok reprodukciójában, egyúttal az új generáció számára újratermeli a maga közösségi és egyéni értékeit is. Az új generáció számára adottságként nyújtja a közösség felnőtt tagjainak kulturális szintjét, munkamegosztásban elfoglalt helyzetét, az életmód alapjául szolgáló anyagi viszonyokat, a kialakult normákat, értékeket, viselkedési mintákat. Mindezek a folyamatok a kisközösségen belül érzelmileg rendkívül erősen színezett körülmények között mennek végbe. Az érzelmi kötődés védőburkot képez a tágabb környezetből származó kihívásokkal, megrázkódtatásokkal szemben, kompenzálhatja az egyének társadalmi teljesítmény-kudarcait. A család érzelmi telítettsége fokozódott azóta, amióta termelő közösség jellege háttérbe került és így egyre inkább a szimbolikus javak újratermelésében teljesedik ki társadalmi funkciója. Az anyagi javak körforgása — *Ferge Zsuzsa* megfogalmazásában — általában gyorsabb, mint a szimbolikus tartalmaké, s ez az aszinkronitás számos társadalmi surlódás vagy ütközés forrása.¹ Az anyagi javak újratermeléséből kimaradt kisközösség, a család egyre több társadalmi kihívásnak van kitéve, alkalmazkodó készsége egyre erőteljesebb próbatételekkel kerül szembe. Miután az alapvető hajtóerő — a felgyorsult tudományos-technikai fejlődés — külső követelményként, kihívásként jelentkezik, így a reakció mindenekelőtt védelmező jellegű és felerősödik a kisközösségek egyébként is meglevő konzerváló hajlama. A csoportok hajlanak arra — írta *Bourdieu* — hogy létükben változatlanul maradjanak fenn. Ez többek között azt jelenti, hogy a csoportokat alkotó egyének beállítottságai tartósak, s még kialakulásuk gazdasági és társadalmi körülményeit is képesek túlélni. Így a változatlan fennmaradásra való hajlam éppúgy lehet az alkalmazkodás, mint az erre való képtelenség, a lázadás, mint beletörődés szervező elve.² A változatlanul történő fennmaradásra való hajlam akkor eredményezi a fejlődéstől való látványos leszakadást, ha a külső folyamatok felgyorsulnak és ugyanakkor hiányoznak azok a társadalmi körülmények — intézmények, egyéni adottságok — amelyek az alkalmazkodás lehetőségét megkönnyítenék.

„Az esélyek felbecsülésének és megragadásának művészete — írta ugyancsak Bourdieu — vagyis hogy a helyzet jelenében felfedezzük a „jelen idejű jövőt”, az a képesség, hogy gyakorlati indukció révén megelőzzük a jövőt, sőt, hogy — kiszámított kockázat segítségével — lehetségest játsszunk meg a valószínű ellen, mindezek olyan készségek, amelyek csak bizonyos feltételek mellett, vagyis bizonyos társadalmi körülmények között sajátíthatók el.”³

Az igényelt alkalmazkodási készség fejlődése a családban meglevő — mindekelőtt kulturális — adottságoktól függ. Ezt korrigálhatják, korlátozott mértékben befolyásolhatják egyéb társadalmi intézmények. Napjainkban azonban a családban szerzett tulajdonságok a meghatározóak. A magyar társadalom struktúrájának legújabb vizsgálatai során ismételten bebizonyosodott, hogy a mindenkori társadalmi státuszra a szülők által közvetített kulturális örökség lényegesen nagyobb hatással van, mint bármely más intézmény szolgáltatotta tudás, vagy a később betöltött munkamegosztási pozíció.⁴ Sőt, bizonyos kutatási eredmények szerint az iskola, amely az egyéni boldogulás egyik legfontosabb eszköze, inkább felerősíti, mint gyengíti az otthonról hozott különbségeket.⁵

A családi közösségben megvalósuló átöröklési mechanizmusok megfékezése — az egyenlőbb esélyek biztosítása — objektív akadályokba ütközik. Tudomásul kell például vennünk, hogy a termelésben szükség van a foglalkoztatottak 20–30%-át kitevő szakképzetlen munkaerőre, olyanokra, akiknél voltaképpen hiányzik a felemelkedés céljának kitűzése. Ha a gazdasági érdek ezt diktálja, akkor a megfelelő mechanizmusok meg is teremtik ezt a réteget. Az ezzel ellentétes újratermelődési folyamatok intézményesítése olyan anyagi erőforrásokat igényelnek, amelyeket csak egy újabb gazdasági érdek hozhatna létre. Ez az objektív törvényszerűség azonban nem jelenti azt, hogy társadalompolitikánk nyíltan lemondott az egyenlőbb esélyek biztosításáról, hiszen történelmünk során az elmúlt négy évtizedben történtek először komoly erőfeszítések a kollektív mobilitás megvalósítására, a társadalom szerkezetének igazságosabb átstrukturálására. Az évszázados lemaradást azonban rövid néhány évtized alatt behozni nem lehet. A politikai célkitűzések eredményesebb érvényesülésének nemcsak a történelmi örökség és a gazdasági adottságok állják útját, hanem az egyenlőbb esélyek biztosítására létrejött intézmények diszfunkcionális működése is. Így például a szociálpolitika nem tudja betölteni kiegyenlítő funkcióját, az iskola képtelen gondoskodni a társadalmilag hasznos tudás egyenlőbb elosztásáról, a társadalmilag kívánt és követendő normák és értékek átörökítéséről. Ezek az intézmények időnként funkciózavarral küszködnek, sokszor történelmileg túlhaladott célkitűzéseket szolgálnak, az ott tevékenykedők nincsenek mindig felvértezve azokkal a korszerű ismeretekkel, amelyek az állandó megújulás készségét biztosítanak, ezért még a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrások nem hasznosíthatók a befektetéssel arányos mértékben. E mechanizmusok mélyebb összefüggéseinek elemzésére a későbbiekben még visszatérek. Most csak jelezni kívántam, hogy egyéb, túlnyomórészt objektív adottságokból fakadó törvényszerűségek mellett ezek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a lezajlott nagyarányú gazdasági, társadalmi fejlődés ellenére, a soha nem látott mértékű és viszonylag rövid idő alatt lezajlott mobilitás után még mindig a családi adottságok a meghatározóak az átörökítési folyamatokban.

2. A „bűnöző családok” legfontosabb szociológiai jellemzői

Az 1970-es évek eleje óta végzek kriminológiai kutatásokat a bűnözés leg-hagyományosabb értelemben vett területein, így a vagyon elleni és az erőszakos bűnözés, valamint a fiatalkori és a visszaeső bűnelkövetők körében. Kutatásaim során egyre jobban megerősödött az a meggyőződése, hogy a bűnelkövetés többségét alkotó, előbb említett bűnözési formákért a társadalom különböző rétegei nem a társadalmi jelenlétükkel arányos mértékben felelősek — a társadalom periferiáján élők nagyobb arányban vannak jelen. Miközben a bűnözés, mint tömegjelenség társadalmi szinten termelődik, lezajlik egy újratermelődési folyamat is, amely viszont egy jól körülhatárolható rétegben viszonylag intenzívebben valósul meg. A réteget az elmúlt negyven év nagyarányú társadalmi fejlődése — az iparosítás a mobilitás, az urbanizáció — nem, vagy nem a fejlődéssel arányos mértékben érintette. Életkörülményeik, szükségletkielégítési lehetőségeik az átlagnál lényegesen rosszabbak, a társadalom rétegszerkezetében elfoglalt helyzetük pedig az általuk végezhető munka minősége, jellege és a jövedelmi viszonyok szempontjából továbbra is hátrányos. Életmódjukban gyakrabban fordulnak elő a társadalom által súlyosnak minősített deviáns viselkedési formák — a bűnelkövetés mellett az alkoholizmus és az öngyilkosság —, mint a társadalom átlagos szintjéhez közelebb álló rétegekben. Nehéz megállapítani, hogy a deviáns viselkedési formák akadályozzák-e a fejlődéssel való lépéstartást vagy éppen fordítva: a kitörés kilátástalansága kedvez a deviáns viselkedési minták sokszor generációról generációra történő átöröklésének. Valószínű, hogy egymást erősítő folyamatokról van szó.⁶

A társadalmi fejlődéstől való leszakadás és a deviáns viselkedési formák — különösen a bűnözés — újratermelése elsősorban a több generációt nyomkövető családkutatás során érhető tetten, éppen az előbbieken kifejtett, családi keretek között folyó, látöröklítő mechanizmusok kiemelt jelentősége miatt. Ebből a hipotézisből kiindulva kapcsolódtam be 1983-ban az MTA Szociológiai Intézetének társadalmi reprodukciós folyamatokat és a szociálpolitikát vizsgáló kutatásába. *123 olyan családról sikerült három olyan generációt átfogó vizsgálati anyagot gyűjteni, amelynek két vagy több tagja volt már büntetve, vagy a vizsgálat időpontjában folyt ellene büntetőeljárás.* A 123 család két csoportra oszlott. Az első csoportban 69 olyan család volt, amelyben fiatalkorú (14–18 éves) személy ellen a vizsgálat időpontjában büntető eljárás folyt és rajta kívül a családban más is összeütközésbe került a büntető jogszabályokkal. A másik csoportban 54 olyan — a vizsgálat időpontjában szabadságvesztés büntetését töltő — többszörös visszaeső volt, akiknek családjában még legalább egy büntetett előéletű személy állt.⁷

A szóban levő családok családfői a vizsgálat időpontjában általában 40 év körüliek voltak. Ez az a generáció, amely már a szocialista társadalmi rendszerben nevelkedett és sorsát mindenekelőtt az itt érvényesülő törvényszerűségek determinálták.

A bűnös viselkedési mintát átöröklítő 123 család mint kisközösség igen sok szempontból eltér az átlagtól. A *formális, jogi státuszt* tekintve az általunk vizsgált családfők között a társadalmi átlagnak több mint ötszöröse (27,6%) volt az elváltak aránya. (A 15 évesnél idősebb népességben az elváltak aránya 5,0%!) A tényleges családi helyzet azonban eltér a normálistól, hiszen majdnem minden ötödik család életközösségi, tehát jogilag nem szentesített kapcsolatban él. Gyakori a többcsaládos, ezen belül a kettőnél több generációs együttélési forma. A családi kisközösségeknek csak mintegy háromnegyed része él szokásos — egy-két generációs — együttélési formában. A fennmaradó

25%-nál három-négy generáció lakik egy fedél alatt. Ha ehhez még hozzászámítjuk az átlagostól lényegesen eltérő gyermekszaporulatot, akkor világossá válik, hogy a családi közösség a társadalomnak ebben a csoportjában lényegesen népesebb. Nincs gyermeke a családok 26,0%-ának, egy gyermeke van 11,4%-nak, két-három gyermeke van 19,5%-ának, *négy és ennél több gyermeke van 41%-nak*. Ez utóbbi kategóriának a felében — az összes vizsgált családok 21,1%-ában — a gyermekek száma hét vagy ennél is nagyobb. *Amíg tehát a magyar családok 5,8%-ára jellemző a nagy család, addig a vizsgált kisközösségeknek majdnem a felére.*⁸ Mielőtt azonban az olvasó ezekből az adatokból arra következtetne, hogy a több generáción keresztül bűnöző családok vizsgálatából cigánykutatási eredményekhez jutottunk, meg kell jegyeznem, hogy *a megkérdezett családok közül csak minden ötödikben találtunk olyan felnőtt személyt, aki cigány származásának vallotta magát.*

A munkamegosztás rendjében elfoglalt hely alapján a társadalmi átlagtól való negatív eltérés a nem mezőgazdasági munkát végző szakképzetlen munkások nagy arányában mutatkozott meg. A segédmunkások aránya *családfők* körében 48,9%, míg a népességben 1980-ban 10,7% volt. Minden más foglalkozási kategória a vizsgált körben lényegesen elmarad a társadalmi átlagtól. (Lásd erről az 1. sz. táblát.) Egyébként a családfők 91,7%-a fizikai munkából tartja el családját. (Az aktív dolgozók körében országosan a fizikai munkások aránya 71,0%).

Az *iskolai végzettség* is a fenti elemeknek megfelelően alakul. A családfők: 38,1%-a nem rendelkezik — az egyébként kötelező — 8 osztályos végzettséggel és csak 25,7%-nak van az általános iskolainál magasabb végzettsége. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint az összes férfi dolgozó 17,6%-a, a férfi fizikai dolgozók 21,5%-a nem rendelkezik a kötelező minimummal, és az általános iskolainál magasabb végzettsége van a férfi dolgozók 49,9%-ának, a férfi fizikai dolgozók 39,3%-ának.

1. sz. tábla
Aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlása

Foglalkozási kategóriák	A vizsgált családok megoszlása	Aktív kereső népesség megoszlása az 1980-as népszámlálás adatai szerint Magyarországon*
Szakmunkás	16,5%	31,3%
Betanított munkás	23,3%	29,0%
Segédmunkás	48,9%	10,7%
Mezőgazdasági fizikai munkás	3,0%	xx
Nem fizikai munkás	8,3%	29,0%
ÖSSZESEN:	100,0%	100,0%

* Forrás: Életszínvonal 1960—80. KSH Bp. 1981. február 18. old.

Miután a bűnös viselkedési forma reprodukciójában szerepet játszó családok felnőtt tagjainak iskolai végzettsége, a foglalkozási struktúrában elfoglalt helye az átlagostól lényegesen elmarad, érthető módon a közösség anyagi viszonyai is kedvezőtlenül alakulnak. Ezt mindenekelőtt az egyébként hosszabb felhalmozási folyamat eredményeként kialakuló *lakásviszonyok* jelzik. Igen rosszak a lakásviszonyok a családok 39,8%-ánál, a lakás ugyanis csupán cseléd-

lakás, szükséglakás, pincelakás, putri, nem lakás céljára szolgáló helyiség, épület, persze komfort nélküli, vagy a fizikai állapota egyébként nagyon rossz. A családoknak alig több mint egyhamrada él normális körülmények között, mert két személynél több nem lakik egy szobában. 32%-a már zsúfoltan és további 31%-a tűrhetetlen körülmények között él, mivel négy és ennél több személy zsúfolódott össze egy lakószobában. A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint a magyar családok 80%-a az egy szobára jutó lakók szempontjából normális körülmények között él, 17%-a zsúfoltan és csak 3%-a tűrhetetlenül zsúfoltan. A vizsgált családok kétharmad részénél olyan lakásviszonyok alakultak tehát ki, amelyek az egyén tűrőképességét komolyan igénybe veszik és ezért időről időre a békés közösségi lét is veszélybe kerül. A hátrányos helyzetet markánsan jellemző lakásviszonyok a mi vizsgálatunkban sajátos módon nem a kereseti, jövedelmi viszonyok lemaradására vezethetők vissza. Az általunk vizsgált családok egy főre eső jövedelme ugyanis lényegesen nem maradt el a fizikai dolgozók körében kialakult hazai átlagtól, annak ellenére, hogy a családok létszáma a szokásosnál lényegesen nagyobb. A megvizsgált családokban az egy főre eső jövedelem mintegy 47,8%-ban van a létminimumnak számító 2500 Ft alatt. A családi jövedelmet azonban bemondás alapján rögzítettük. Félő, hogy félreértelmezett önrzetről a megkérdezettek a tényleges helyzetnél lényegében jobbat akartak bemutatni. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a vizsgálatban részt vevő családokban az aktív keresőkre jutó inaktív családtagok aránya közel háromszorosa volt az országos átlagnak. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint 100 aktív keresőre 73 inaktív és eltartott jutott, a megvizsgált családokban viszont 200.

A lakáskörülményekben kifejeződő lényeges lemaradásra magyarázatot találhatunk még abban is, hogy az általunk vizsgált személyek majdnem teljesen kiszorultak a második gazdaságból,⁹ lévén többségük szakképzetlen, kevesebb módjuk van a munkahelyi túlmunkára, a munkahelyen kívüli kereső tevékenységre, vagy a munkaidőn túli önálló gazdálkodásra. Amíg hazánkban az aktív keresők 51%-a végez olyan tevékenységet, amely külön jövedelmet biztosít¹⁰, addig az általunk vizsgált családok aktív keresőinek csak negyed része vesz részt valamilyen módon a második gazdaságban. Arról nincs adatunk, hogy a külön munkát végzők általában mennyi jövedelemre tesznek szert. Az általunk megkérdezettek többsége úgy nyilatkozott, hogy a túlnyomórészt szezonális jellegű különmunkával szerzett plusz jövedelme havonta nem haladja meg az 1000 forintot. Alappal feltételezhető, hogy más rétegeknél ennek többszöröséről van szó. A második gazdaságban való részvétel elmaradása — amint azt *Kolosi Tamás* a magyar társadalom struktúrájáról írt tanulmányában megállapította — növeli az elszegényedés esélyét. Bár — teszi hozzá — a részvétel önmagában még nem biztosíték a szegénység elkerülésére, a megnehezült gazdasági feltételek között inkább alkalmat és lehetőséget ad a korábbi státusz megőrzésére.¹¹ Az érintett réteg azonban szociálisan olyan mértékben szakadt le a társadalmi átlagtól, hogy helyzetének lényeges javulását még a második gazdaságban való aktívabb részvételétől sem várhatja, amint a nála jobb helyzetben levők többsége sem. Többek között ez lehet az oka annak, hogy az általunk vizsgáltak nem érznek elég ösztönzést arra, hogy nagy erőfeszítések árán betörjenek a második gazdaságba. Relatív deprivációjuk már csak emiatt is növekedhet.

E helyzetet tovább rontja a közösségben többnyire halmozottan előforduló deviáns viselkedési forma és ennek káros anyagi és erkölcsi hatása. A vizsgálat kritériumaként meghatározott büntetett előélet a 123 családból összesen 316 személyt érintett. Emellett az alkoholizmus, az öngyilkosság, a szerzett elmebetegség a családok 65,9%-ára volt jellemző. Ha itt most a deviáns viselkedési

formáknak csak az anyagi létfeltételekre gyakorolt hatását tekintjük, akkor is egyértelmű, hogy lényeges részét képezik az önsors-rontó folyamatnak. Az általuk elkövetett bűncselekményeknek ugyan több mint a fele vagyoni jellegű, de ezek túlnyomó többsége olyan csekély anyagi haszonnal jár, hogy a létfeltételeket alapjában véve nem javítja. Különösen, ha veszteségként számításba vesszük a büntetésként kifizetendő összegeket, a szabadságelvonás miatt kiesett munkaidőt. A vagyon elleni bűncselekmény tehát ebben a társadalmi rétegben nem hoz „profitot”. A rendszeres alkoholfogyasztás, az alkoholista életvezetés szintén jelentős anyagi hátrányt jelent a családok számára. A közösségek minden harmadik 14 éven felüli tagja rendszeres ivónak, vagy alkoholistának vallotta magát, a családok 15%-ában a közösség megítélése szerint három és ennél több személy alkoholista. Számításaink szerint a vizsgált családokban az alkoholra fordított összeg eléri a család élelemre költött kiadásainak a felét, a családok összjövedelmének 20–30%-át.¹² Más kutatások is bizonyítják, hogy a deviancia, ezen belül különösen az alkoholizmus és a bűnözés nagymértékben hozzájárulhat a relatív deprivációhoz, a perifériára sodródáshoz.¹³

A bűnözés társadalmi reprodukciójában részt vevő családok vizsgálata során tehát kiderült, hogy a hátrányos társadalmi helyzet elemzésénél általában használatos faktorok mindegyike jelen van és jelzi a családok és közösségek jelentős társadalmi lemaradását. (Ezek között azért nem szerepel a területi mutató — a családok városi és községi megoszlása —, mert a vizsgálat alkalmával az országos megoszlás szerint válogattunk.) *A faktorok külön-külön történő számbavétele után viszont már megállapítható, hogy az általunk vizsgált népesség kétharmada — legalább két-három tényező jelenléte miatt — hátrányos helyzetű, 43%-a pedig olyan közösség, amelyben az összes jelentős hátrányos helyzetet minősítő mutató együtt található.* Ez utóbbit minősíthetjük halmozottan hátrányos helyzetű rétegnek. Az ide tartozó családok kivétel nélkül olyanok, amelyek a fiatalkori bűnözés reprodukciójában játszottak szerepet, hiszen úgy kerültek be a vizsgálatba, hogy egy-két gyermekük mint fiatalok ellen a kérdéses időpontban büntetőeljárás folyt. A nemrégiben lezajlott társadalmi struktúra-kutatások szerint a magyar lakosság 11%-a, a családoknak pedig 14%-a minősíthető hátrányos helyzetűnek. A többség (75%-a) nyugdíjas, járulékos vagy eltartott, csak a fennmaradó 25% tartozik az aktív keresők közé.¹⁴ Miután saját anyagunkban a családfők között nem volt nyugdíjas, járulékos és eltartott, így sokaságuk a fennmaradó 25%-hoz viszonyítható, ami egyébként a magyar népesség 2,7%-át, a családoknak 3,5%-át jelenti. Ha ezeket az adatokat hasonlítjuk a nálunk talált 75 illetve 50%-hoz, akkor — úgy tűnik — *bizonyítást nyert az a kiindulási tételünk, mi szerint a bűnözés családi keretek között megvalósuló társadalmi reprodukciója a leghátrányosabb helyzetű rétegekben realizálódik.*

Az ide sorolható családok társadalmi leszakadása több generáción keresztül megvalósult folyamat eredménye. Ennek igazolását szolgálja a következő rész. Bizonyítani kívánom azt is, hogy e családok nem reprezentálják sem a bűnözőket, sem a hátrányos helyzetűeket. Esetünkben két társadalmi jelenség sajátos keresztmetszetében létrejött marginális csoportról van szó.

3. A történelmi lemaradás több generációs átöröklése

A történelmi jelentőségű, több generációs lemaradás legfontosabb összefoglaló bizonyítéka az *első generáció*, a vizsgált családfők apjának *iskolai végzettségbeli elmaradása* a saját korosztályától. Az iskolai végzettség ugyanis kifejezi az adott korosztály anyagi és kulturális adottságait, környezetének

összetevőit és az ezekből fakadó saját ambíciókat, adottságokat. A 2. sz. tábla adatai jelzik, hogy már az első generációban megjelenik a korosztálytól való lényeges és halmozott lemaradás, hiszen közülük minden harmadik olyan, aki soha nem járt iskolába, ezen felül 16,9%-uk nem tett eleget a korabeli hat osztályos kötelező elvárásnak. *Az első generációs férfiaknak tehát több mint fele nem tett eleget az akkori iskolai végzettségbeli elvárásoknak, ezen belül minden harmadik a hétköznapi tudás minimumát sem birtokolta.*

Az első generáció gazdasági adottságai is olyan körülményeket sejtetnek, amelyek jelentős neveltetési hátrányokat eredményezhettek a második generációs családfők számára. 1949-ben, amikor az első generációs férfiak 38–40 évesek voltak, az aktív férfi lakosság 40,0%-a még önálló volt, saját földjén mezőgazdasági tevékenységet folytatott, vagy kisiparosként kiskereskedőként dolgozott. Az általunk vizsgáltak közül hasonló helyzetben csak az első generációs férfiak 0,8%-a volt. Többségük magántulajdonnal nem rendelkező fizikai munkásként az iparban és a mezőgazdaságban helyezkedett el, vagy a nagycsaládban segítő családtagként dolgozott. Ezekből az adatokból kitűnik hogy ez a réteg kimaradt a parasztság jelentős részét érintő földosztásból, és így az önálló gazdálkodás, a felemelkedés lehetőségéből. A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint hasonló korú megkérdezettek 61%-ának volt önálló gazdasága, ebből 25%-nak ma is módja van gazdálkodni. Ezzel szemben az általunk megkérdezettek közül csak minden ötödik (21,9%) számolt be arról, hogy szüleinek valamikor volt módja önálló gazdasági tevékenységre. Ez a hiány nemcsak az akkori megélhetési viszonyok szempontjából jelentett komoly hátrányt, hanem megakadályozta annak a kultúrának a kialakulását, majd továbbörökítését is, amelyben az önálló gazdálkodás készsége — a kockázatvállalás, a gazdasági-piaci körülményekhez való alkalmazkodás — tulajdonsággá formálódhat.

Az egyenlőtlen esélyek halmozódását érzékelteti, hogy az első generációs családok között a társadalmi átlag kétszerese volt a nagy család. (1949-ben a magyar családok 30,3%-a nevelt négy és ennél több gyermeket, míg az általunk vizsgált első generációs családok 71,1%-a). *Az általunk vizsgált családfőknek tehát közel háromnegyed része nevelkedett nagycsaládban.*

A második generáció neveltetése olyan korszakban zajlott, amely tragikus történelmi események sora után forradalmi átalakulást jelentett a gazdasági és a társadalmi élet minden szférájában. A háború, az újjáépítés, majd a politikai, a gazdasági és a tulajdonviszonyok gyökeres megváltozása, a társadalom szerkezetének rövid idő alatt történő átstrukturálódása rányomta a bélyegét a kisközösségek életre is. A pontos összehasonlításra nincsenek adataim, de feltételezhető, hogy a viszonylag harmonikus fejlődés periódusaihoz képest, ebben a korban több volt az olyan gyermek, aki történelmi okok miatt nélkülözte a szülői gondoskodást. *A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint szülővesztés miatt nehéz körülmények között nevelkedett országosan a ma 40 éves generáció közel negyed része, az azonos korú vizsgálati alanyainknak pedig a fele.* Ezek az adatok azt jelzik, hogy szülők halála, válása, tartós távolléte miatt kialakult nehéz érzelmi helyzet is elsősorban a már hátrányos anyagi helyzetű családokat sújtotta és ez az általunk vizsgált minden második személyre érvényes. Ezek jelentős többsége soha nem ismerte meg a társadalom által normálisnak tekintett családmoddelt, hiszen vagy nem teljes családban nevelkedett (egy szülője volt) vagy nem vér szerinti felmenői nevelték (mostoha, rokonok, nevelőszülők) vagy intézetben nevelkedett. Közülük minden ötödiknek pedig neveltetési környezete állandóan változott.

Az iskolázatlan családi környezet, a nehéz anyagi körülmények, a kedvezőtlen érzelmi neveltetés második generáció integrációs készségét nem fejlesztette

arra a szintre, amely az időközben a felgyorsult társadalmi fejlődés követelményeihez való alkalmazkodást elősegíthette volna. Ez a megállapítás, az első generáció összes leszármazottjára érvényes, tehát a visszaeső bűnelkövetőkre és a fiatalkorú bűnözés reprodukciójában szerepet játszó családfőkre és mindkét csoport testvéreire is. Sem az iskolai végzettség, sem a foglalkozási összetétel szempontjából nincs lényeges különbség a bizonyíthatóan bűnözésben érintettek és azok testvérei között. Ugyanez a hasonlóság, szinte azonosság tapasztalható a harmadik generációban. Az elvárásoktól való elmaradás mindenekelőtt az iskolai végzettségben jut kifejezésre. Bár az elsőhöz képest a második generáció iskolai végzettsége abszolút értelemben nőtt — különösen a szélső értékek vonatkozásában mutatkozik javulás — de az időközben 6-ról 8 osztályra növekedett kötelező minimumnak közel a szüleikhez hasonló arányban nem tudtak megfelelni. *Relatív elmaradásuk tehát konzerválódott.*

2. sz. tábla
A három generáció iskolai végzettségbeli megoszlása

Iskolák	Első generáció		Második generáció		Harmadik gen. vizsgálati alanyok azonos korú né- gyermekei + unoka- testvérek	
	vizsgálati alanyok	azonos korú népesség*	vizsgálati alanyok és testvéreik	azonos korú népesség*	azonos korú népesség*	azonos korú népesség*
Nem járt iskolába	33,9%	3,3%	20,5%	1,1%	—	0,7%
A korabeli alapvégzettségbeli követelményeknek nem tett eleget	16,9%	30,6%	27,5%	27,8%	35,8%	5,8%
Eleget tett	35,5%	47,6%	34,0%	46,3%	52,3%	24,9%
Ennél magasabb iskolai végzettsége van	13,7%	18,5%	18,0%	24,8%	11,9%	68,6%
Összesen:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

* Forrás: 1980. évi népszámlálás 36. összefoglaló adatok. K. S. H., 1983. 226. oldal táblái alapján számítva.

Megemlítendő még, hogy a fiatalkorú bűnözés reprodukciójában szerepet játszó második generációs családok körében 31,4%-ot tesz ki azoknak az aránya, amelyekben egyik házaspár sem rendelkezik nyolc osztályos végzettséggel; ezek fele (15,8%-a) olyan közösség, ahol mindkét házaspár analfabéta. Ez az arány történelmi összehasonlításban voltaképpen az ország 1910-es állapotának felel meg, akkor ugyanis a hét éven felüli magyar lakosság körében a teljesen iskolázatlan réteg aránya még 18,2% volt.

A harmadik generációban minden második alany megfelelt a kötelező minimumnak, tehát ők lényegesen felülmúlják az előző két generációt. De még mindig több mint harmadrészüket elmaradt az elvárásoktól, 16 éves korig nem fejezte be az általános iskolai tanulmányokat. Az elmúlt másfél évtizedben pedig általában igen sokat javultak az iskolai oktatás esélyei abból a szempontból, hogy azok a korábbinál szélesebb rétegeket értek el és a tanulók 90%-a el is végezte az általános iskola 8. osztályát. Viszont — amint egyik cikkében *Gazsó Ferenc* megállapítja — az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező, többségük

segéd- vagy betanított munkás szülők gyermekeinek iskoláztatási, továbbtanulási esélyei relative romlottak az elmúlt évtizedekben.¹⁵ Ez a folyamat az általunk vizsgált körben markánsan megmutatkozik. A harmadik generáció iskolai sikertelenségét bizonyítja az is, hogy a bűnözés reprodukciójában szerepet játszó családok gyermekei közül minden harmadik életében legalább egyszer osztályismétlésre bukkott.

Az iskolai végzettség alapján kialakuló *foglalkozási struktúra* sem kedvező, nem tükröződik benne az elmúlt harminc évben lezajlott, nagy tömegeket érintő, országosan felfelé ívelő mobilitás. Enyhe pozitív mozgás érzékelhető az elsőről a második generációra. Valamivel növekedett a *szakmunkások* és a nem fizikaiak aránya, csökkent a nem keresőréteg (bár az utóbbi a női foglalkozási aktivitás növekedésére vezethető vissza). Megduplázódott viszont a segédmunkások aránya és az országos tendenciának megfelelően — bár messze az országos átlag alá — csökkent a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya. Mindezek a változások azonban úgy zajlottak le, hogy az intergenerációs mobilitás után a második generációban nőtt a szakképzetlen munkások aránya. (Az első generációban ez az arány 47,9%, a másodikban 58,6%). (Lásd a 3. sz. táblát). A harmadik generációban az előző kettőhöz képest nőtt a szakképzetlen fizikai dolgozók aránya 60,5%-ra. Csökkent a szakmunkások és a segédmunkások aránya, valamint nőtt a betanított munkásoké. Soha nem látott méreteket öltött a foglalkozás nélküliek aránya, amely a harmadik generációban elérte a 30%-ot is. Már a második generációnál tapasztaltuk, hogy az iskolai tanulmányok befejezése után és az első munkavállalás között az esetek jelentős részében 1–2 év dologtalanul telik. Ilyenkor kötelezettségek nélkül, alkalmi munkavállalással színezve a szülők nyakán „élősködnék”. Ez várakozásainkkal szemben inkább a férfiakra, mint a nőkre jellemző. A harmadik generációban az említett tendencia felerősödött és minden harmadik nem iskolás fiúgyermekre jellemzővé vált. A munka nélkül töltött idő is megnövekedett, esetenként elérte az öt évet.

A három generáció társadalmi helyzetének vizsgálatából a csoport periferiára

3. sz. tábla
A három generáció foglalkozás szerinti megoszlása

Foglalkozás	Az első generáció foglalkozása 1950—51-ben	A második generáció legjellemzőbb foglalkozása (családfők és testvérek)	A harmadik gen. foglalkozása (családfők és testvéreik gyermekei)*	Az aktív népesség foglalk. 1980-ban**
Mezőgazdasági fizikai	14,9%	4,0%	4,8%	xx
Alkalmi munkás	3,6%	0,1%	0,9%	—
Segédmunkás	20,7%	43,4%	35,6%	10,7%
Betanított munkás	8,7%	11,1%	19,2%	29,0%
Szakmunkás	13,0%	16,6%	6,7%	31,3%
Nem fizikai munkás	2,9%	10,1%	2,8%	29,0%
Nem kereső	26,8%	14,7%	30,0%	—
Egyéb	9,4%	—	—	—
Összesen:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

* Csak a már nem iskolás gyermekeket vettük figyelembe.

** Forrás: Életszínvonal 1960—80. KSH. Bp. 1981. február 18. oldal.

sodródására lehet következtetni. Az első generációnak a korosztályához képest felhalmozott lemaradása a második generációnál konzerválódott. Ez olyan gyors és nagy tömegeket érintő társadalmi átalakulás feltételei között volt tapasztalható, hogy a látszólagos változatlanlanság már a perifériára sodródást jelentette. A harmadik generáció — különösen a foglalkozási összetétel szempontjából — már szüleihez képest is lefelé mobil. Ezek a fiatalok már, hogy úgy mondjuk a periférián születtek, és lehetőségeik a korosztályukhoz képest történő nagyobb lemaradás miatt minden korábbi felmenőhöz képest romlanak. Ezért azután a centrifugális erők sodrása gyorsul.

4. Nem minden hátrányos helyzetű bűnöző és nem minden bűnöző hátrányos helyzetű

A társadalmi beilleszkedési zavarok átfogó hazai tanulmányozása után a vizsgálat vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy társadalmunk olyan egyszeri történelmi helyzettel áll szemben, amelyben merőben különböző történelmi léptékű és társadalmi minőségű folyamatok sajátos együtthatása jött létre s ebből ered a társadalmi beilleszkedési zavarok nyugtalanító állapota. Ennek a helyzetnek a kialakulásában közel azonos szerepe van a rövid lefutású, tömeges és nem kellően „szerves” mobilitásnak és migrációnak, valamint annak a körülménynek, hogy bizonyos népesség e folyamatokból kimaradt. Mindkét vonulatban kialakulhattak azok a rétegek, amelyek fogékonyabbak a társadalmi beilleszkedési zavarok iránt.¹⁶ Úgy tűnik, hogy a bűnelkövetés családi átörökítésében szerepet játszó csoportok az utóbbi körbe tartoznak, azok közé, amelyek felett úgy ment el az elmúlt negyven év, mintha a társadalomban alig történt volna változás.

Hátrányos helyzetűk abszolút értelemben megmaradt, relatív értelemben azonban tovább növekedett. Mégsem reprezentálják a hazai hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetűek csoportját, hiszen azok többsége — háromnegyedrésze — alacsony nyugdíjas, járulékos és eltartott, jelentős részük egyedülálló. A mi esetünkben az átlagosnál lényegesen nagyobb családokról van szó és olyan családfőkről, akik aktív keresőképeségük csúcsán vannak.

E családok a társadalmi beilleszkedési zavarok vizsgálata során kialakult törvényszerűségeket sem reprezentálják. Jóval több közöttük a fiatalok és a női alkoholisták, mint a társadalomban általában. Az öngyilkosság — az országos felmérés szerint — általában a férfiak által megvalósított tiltakozás egyik formája. A bűnözés reprodukciójában érintett családokban viszont az öngyilkosság elsősorban „női fegyver”, az időnként kialakuló elviselhetetlenség érzésének levezetésére vagy a konfliktusok „megoldására”. A felnőtt nők közül minden harmadik kísérelt meg már öngyilkosságot, míg a férfiak közül csak minden nyolcadik. (A kísérletek közül egyébként minden harmadik végződik halállal). Azt már az elemzés elején említettem, hogy a bűnelkövetésen kívüli deviancia a megvizsgált családok 65,9%-ára jellemző. Miután a vizsgálat kritériuma szerint legalább két bűnelkövető van minden családban, a közösségek többségében kimutatható a deviáns viselkedési formák halmozódása. A bűnelkövetés mellett az alkoholizmus a legerjedtebb. A családok egyharmadában viszont a két magatartási forma mellett — még egy harmadik — az öngyilkosság, annak kísérlete vagy elmebetegség — is előfordul. A deviáns viselkedési formák kis közösségi halmozódásáról nem állnak rendelkezésre országos adatok, azt azonban talán joggal feltételezhetjük, hogy ilyen jelentőségű, intenzitású együttes jelenlét nem lehet általánosan jellemző.

A vizsgált családok közösségi léte is sajátosan alakul. Arról már szóltam, hogy

népes csoport él laza kötődésben. A felmérés során tett vallomásokból az is kiderül, hogy a házassági életközösség hangsúlyozottan érzelmi alapokon áll, csak addig marad fent, amíg az érzelmek tartanak. Kompromisszum a megkérdezettek szerint még a gyermekek érdekében sem köthető. A hullámozó és szélsőséges érzelmek alapján kialakuló döntések gyakran ingatják meg a közösségi létet és ezzel magyarázható pl. az, hogy a közösen nevelt gyermekek 54%-a nem mindkét szülő vér szerinti leszármazottja. A labilis családi élet, a gyakran felbomló kapcsolatok, a halmozottan hátrányos szociális körülmények felerősítik a nagy-családi kötelékek jelentőségét, a kölcsönös szolidaritást és a segítségnyújtást. Erős marad a felnőtt gyermekek és a szülők, a nagyszülők és az unokák kapcsolata, valamint a testvérek közötti segítőkészség. A rászoruló — ami ebben a körben csak relatív tartalmú — általában olyan természetbeni szolgáltatásokkal támogatják, mint pl. fizikai munka az új otthon teremtésénél, betegápolás, a sorsüldözött átmeneti vagy tartós befogadása, a saját lakás megosztása.

E közösségek tagjai a gyermekek iránt felelősséget éreznek, de 40%-uk elmondása szerint a gyermekkel való törődés kimerül a fizikai gondoskodásban. Az érzelmek fontosságát újabb 40%-uk említette, és csak 20%-uk tudott felsorolni olyan elemeket, amelyek az érzelmi nevelésre utaltak. Fontosnak tartják viszont a gyermekek iskoláztatását; ezt 97,8%-uk hangsúlyozta. A szükséges iskolai nevelést 14,2%-uk a nyolc osztályban jelölte meg, a szakképzettség megszerzését 53,1%-uk tartotta fontosnak, a többi még ennél is magasabbra tette a mércét. Az érvényesülési lehetőségeket tehát jól mérik fel, de nem látják ebben saját szerepüket, nem ismerik szülői feladatukat és azt sem, hogy a környezetükben meglevő adottságok milyen mértékben és módon befolyásolják a vágyak teljesülését.

Érzelmi életük fejlődésében nagy szerepe van az *agressziónak*. Az összes megkérdezett fele számolt be gyakran visszaterő vagy tartós családi viszályról, veszekedésről. A családi békétlenség oka leggyakrabban valamelyik házasság fél alkoholizmusa, de sokszor előfordul a féltékenység és az anyagi problémákkal kapcsolatos vita. A családi viszály ebben a körben majdnem mindig *tettleges* jellegű, az egyszerű szóváltásokat alanyaink nem értékelték komoly konfliktusként. A fizikai erőszak a gyermekeket is elérte; a megkérdezettek 11,3%-a számolt be olyan mértékű szülői bántalmazásról, hogy annak kezelésére orvoshoz kellett fordulniuk. Ebben a környezetben azonban a fizikai erőszak nem a hideg fejjel történő igazságosztást jelenti, hanem éppen az érzelmi túlfűtöttséget, a szélsőséges, viharos és éppen ezért kiszámíthatatlan reakciókat. Miután ebben a közösségben az említett helyzet gyakori, az erőszakkal fiatalon megtanulnak együtt élni. Az erőszak feszültséget és sajátos változatosságot visz az életükbe, sőt kommunikációs eszközként is szerepe van. Megmutatja, hogy nem az érvényesítési akarátát, aki a legokosabb, hanem aki a legerősebb, de csak addig, míg e tulajdonsága a közösségi hierarchiában megmarad. Miután nagy-közösségi kultúra iskolázatlanságuk, iskolai kudarcélményeik miatt nemigen rivalizál a kisebbséggel, a *fizikai erő kultusza* életük kísérőjelensége marad, sőt meg is erősödik azoknál, akik szakképzettség hiányában csak erre építve tartják el magukat. Számukra a neveltetést biztosító kisközösség értékrendje a társadalom tágabb viszonyai között is igazolódik, hiszen munkájuk eredménye — és így jövedelmük is — fizikai erő kifejtésük függvénye. Többségük azonban a legtöbb értelemben vett társadalmi érintkezés során az ún. jogellenes erőszak használatát tekintve mégis szelektál. Arra a kérdésre, hogy mit tesz, ha becsületében megsértik, már csak a megkérdezettek negyedrésznéek válaszából tűnik ki a magától értetődő agresszív reakció. A többi a konfliktuskerülő viselkedést tartja célravezetőnek. Jelentős azoknak az aránya, akik bevallják; elvi-

leg tudják, hogy mi a helyes válasz erre a kérdésre, de az esetek többségében nem ezt követik, mert heves érzelmi kitöréseiken nem tudnak uralkodni, vagy alkoholos befolyásoltságban cselekszenek. E szubkultúra talaján azután lényegesen gyakoribb a súlyos, személy elleni agressziót tartalmazó bűncselekmények aránya, mint az összбүнözésben. Náluk minden harmadik-ötödik бűncselekmény erőszakos, míg az összбүнözésben minden tizedik.

A бűnelkövetés családi reprodukciójában érintettek nem reprezentálják a бűnözőket. Lényegesen korábban kezdik a бűнöző pályafutást, mint a többi бűnelkövető. Minden második büntetett előéletű személy 14—18 éves kora között, fiatalkorúként követte el első бűncselekményét. Eddig csak ezt a többszörös visszaesőknél mértük módszeresen, de — egy korábbi vizsgálat tapasztalata szerint — itt is csak minden harmadik személy valósított meg fiatalkorúként бűntetőjogilag értékelhető magatartást.¹⁷

A megvizsgált családok körében a büntetett előéletű személyek többsége férfi, ami megfelel az összбүнözésben tapasztaltaknak. Érdekes azonban megemlíteni, hogy az összбүнözés arányaihoz képest gyakoribb a nők és a fiatalkorúak előfordulása. 1983-ban az összes бűnelkövető 12,5%-a volt nő és 10,1%-fiatalkorú, míg a megvizsgált környezetben a nők aránya 17,3%, a fiatalkorúaké pedig 27,3% — az utóbbi arány az általánosan tapasztaltnak majdnem háromszorosa.

4. sz. tábla
A vizsgált személyek által elkövetett бűncselekmények struktúrája

Бűncselekménytípusok	A második generáció által elkövetett бűncselekmények:		A harmadik gen. által elkövetett бűncselekmények	Össz. бűнözés 1983-ban *
	a vizsgált visszaesők бűncselekményei	a fiatalkorúak szülei által elkövetett бűncselekmények		
Vagyon elleni	62,0%	44,0%	55,3%	59,6%
Erőszakos	19,1%	34,7%	37,5%	11,0%
Egyéb	18,9%	21,3%	7,2%	29,4%
Összesen:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

* Forrás: Tájékoztató a бűнözésről. 1984. év. BM Adatfeldolgozó és Tájékoztató Csoportfőnökség és a Legfőbb Ügyészség Titkársága. Bp. 1985. 18—20. old. alapján számítva.

Eszerint a vizsgált közösségekben az egyébként nagyobb erkölcsi tartással rendelkező nők is aktívabbak a бűnelkövetésben. A fiatalkorúak gyakori бűnelkövetése viszont azt jelzi, hogy egy népesebb közösségben, a szocializáció első szakaszában milyen jelentősen felerősödnek a negatív viselkedési minták hatásai, és azt is, hogy direkt módon realizálódik a bővített reprodukciós folyamat.

Az általunk vizsgált népesség бűнözésének struktúrája is eltér az összбүнözésétől. (Lásd a 4. sz. táblázat). *A tradicionális értelemben vett бűncselekmények — az erőszakos és a vagyon elleni büntettek — nagyobb arányban fordulnak el ebben a körben, mint országosan.* Úgy tűnik, hogy a hagyománykövetés még ebben a vonatkozásban is jellemzi a vizsgált népességet. Ez azonban azzal is magyarázható, hogy a technikai, társadalmi fejlődés nyomán kialakult új бűнözési formák, valamint az ún. intellektuális бűncselekmények éppen e cso-

port hátrányos helyzete, műveltségbeli lemaradása miatt nem jelentenek reális alternatívát. A múltbeli viszonyokat konzerváló életmódban viszont igen nagy jelentősége van az erőszakos viselkedésnek. Ez a fiatalkori bűnözést közvetlenül reprodukáló környezetben háromszorosa az össz-bűnözésbeli előfordulásnak. Figyelemreméltó, hogy *a társadalomra legveszélyesebb, személy elleni erőszakot tartalmazó bűncselekmények aránya a harmadik generációban a legnagyobb.*

E népesség életmódjának tradicionális részévé válik az, hogy a család valamelyik tagja mindig büntetését tölti. Ez a tény a többiek számára általában érzelmileg nem jelent nagy megrázkódtatást, anyagilag azonban annál inkább. A visszaesők például — negyedik-ötödik büntetésük után — többnyire nem erkölcsi okokból, hanem anyagi megbízhatatlanságuk miatt válnak társadalmilag gyökértelessé. Életükből átlagosan 10,5 évet töltöttek eddig börtönben. A fiatalkori bűnözés reprodukciójában részt vevő, a visszaesőkéhez hasonló korú szülők — bár súlyos bűncselekményeket követtek el, de ritkábban — életükből átlagosan csak három évet töltöttek zárt intézeti körülmények között. Ezt a szűkebb közösség viszonylag jól tolerálta, az ebből fakadó súlyos anyagi hátrányokat és a távollét érzelmi megpróbáltatását elviselte. A társadalmi integrációs gondok növekedését jelzi viszont, hogy a harmadik generáció fiatal életéből majdnem ugyanannyit töltött börtönben, mint az előttük járó felmenőik összesen. E generáció átlagéletkora 21 év, de ebből már összesen két és fél évet voltak büntetésvégrehajtási intézetben. Szüleikhez képest korábban kezdtek bűnözni pályafutásukat és az általuk elkövetett bűncselekmények súlya is nagyobb volt, mint elődeiké. Így a perifériára sodródásuk is felgyorsult, hiszen az értékrendszer stabilizálódásának időszakában, fiatalkorban ennek az időtartamnak fokozott jelentősége van. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a büntetés nem csupán pozitív módon hat a személyiségükre.

Úgy érzem az eddig elmondottak a helyenként bizonytalan *információk* és a terjedelmi korlátok ellenére bizonyítják, hogy a bűnelkövetés családon belüli reprodukciója szorosan összefügg, sőt összefonódik a több generáción keresztül átöröklött, halmozottan hátrányos társadalmi helyzettel. Adatainkból kitűnt, hogy míg az egymást követő generációk helyzete az idők folyamán nem mindenben romlott, sőt bizonyos vonatkozásokban még javulás is volt észlelhető, addig folyamatosan nőtt a relatív lemaradás, a társadalmi fejlődéstől való leszakadás. A gyakori és többféle, a családok szinte minden tagját érintő deviáns viselkedési formák és maguk a bűnelkövetések is bizonyítják, hogy társadalmunk komoly árat fizet a periférián levők önmarcangoló, kompenzáló és társadalomra mindenképpen veszélyes megnyilvánulásaiért. A kár nagyságrendjére abból lehet következtetni, hogy milyen tömegeket érintenek a bűnözés reprodukciójában potenciálisan aktív közösségek. A bűnelkövetés szempontjából aktív korú — a 14–50 éves — népesség körében a halmozottan hátrányos helyzetűek arányát 5%-ra becsülöm. A büntetett előéletűek között ugyanezeknek az aránya 40–50%-a lehet. A büntetésvégrehajtási intézetekben szabadságvesztésüket töltők körében ez az arány esetenként elérheti a 70–80%-ot is. Ezek az adatok részfelméréseken alapuló becslések. Az viszont pontosan megállapítható, hogy milyen a vérszerinti rokonok fluktuációja a büntetésvégrehajtási intézetekben. *Tizenkét országos büntetésvégrehajtási intézet 1983-as felmérése szerint egy adott időpontban ott levő elítéltek közül minden negyediknek volt börtönjárt felmenője, leszármazottja vagy oldalági rokona.* A fiatalkorúak, a női elítéltek és a fegyházban fogvatartottak között volt viszonylag a legtöbb bűnöző családból származó személy. Ezekre nagy valószínűséggel jellemzőek az e tanulmányban elmondottak. *Jellemzőek továbbá a fiatalkori bűnözés mögött meghúzódó társadalmi körülmények egy jelentős részére is.* Erre több tényezőből is lehet következtetni. Mindenekelőtt abból, hogy országosan a fiatalkorúként

büntető felelősségre vont személyek közül nagyjából ugyanannyian nem rendelkeznek nyolc általános iskolai végzettséggel, mint az általunk vizsgált harmadik generációban. 1983-ban a fiatalkorú bűnözők 33,16%-ának, az általunk vizsgált harmadik generációbeliak 35,8%-ának nem volt általános iskolai végzettsége. Az összes fiatalkori bűnelkövető foglalkozás szerinti összetétele és az általunk vizsgált harmadik generáció foglalkozási struktúrájának összevetése is az előbbi feltételezést támasztja alá. (Lásd az 5. sz. táblát) A két megoszlási sor igencsak hasonló, azzal a talán nem lényegtelen eltéréssel, hogy az összes fiatalkorú bűnelkövető között 9,6%-kal több a foglalkozás nélküli, eltartott, mint az általunk vizsgált fiatalok között.

5. sz. tábla
A már nem iskolás fiatalok foglalkozási struktúrája

Foglalkozás	Az 1983-ban felelősségre vont már nem iskolás fiatalkorúak foglalkozása	A vizsgálatban szereplő harmadik generáció foglalkozása
Munkás nem mezőgazdaságban	52,8%	62,4%
Munkás a mezőgazdaságban	5,1%	4,8%
Alkalmazott	2,5%	2,8%
Foglalkozás nélküli, eltartott	39,6%	30,0%
Összesen	100,0%	100,0%

* Forrás: Varró István: Iskolai végzettség, társadalmi helyzet és bűnözés. Kézirat. 1984. 23. oldal.

Ezekből az adatokból arra talán nem lehet következtetni, hogy a fiatalkorú bűnözők jelentős része bűnöző családokból származik, de arra igen, hogy a családi reprodukcióban jelen levő és szerepet játszó társadalmi körülmények az egész fiatalkori bűnözésre meghatározólag hatnak, hiszen nagyon hasonló eredmények nagyon különböző feltételrendszerből *tömegesen* nem származhatnak.

5. A reprodukciós folyamatok lassításának feltételei

A bűnelkövetés családi keretekben megvalósuló reprodukciója — amint azt az előbbieken kifejtettem — bizonyos létfeltételek között valósul meg. A megelőzés lehetőségeit keresve mindenekelőtt le kell szögezni, hogy *ebben az esetben sem helytálló az a ma is gyakran hangoztatott nézet, hogy aki ebben a politikai rendszerben nevelkedett és tisztességes ember, annak módja volt és van helyzetének javítására*. Sokaknak ugyan valóban volt módjuk, másoknak azonban — társadalmi helyzetük, neveltetési körülményeik vagy egyéni adottságaik miatt — nem volt és ma sincs erre módja.¹⁸ Ezeknek a helyzetén lett volna hivatott enyhíteni a szociálpolitika. A vizsgálati adatok szerint azonban a kérdéses családok az alanyi jogon érvényesülő szociálpolitikái intézkedéseken kívül alig kaptak támogatást. A munkahelyek — gazdasági érdekeltség hiánya miatt — általában közömbösek voltak velük szemben. A keresők többsége ugyanis szakképzetlen munkaerő, amelynek megtartásában a munkáltatónak nem sok az esélye, de ehhez érdeke sem fűződik. E réteg ugyanis igen mobil, s vándorlása nem okoz valódi gazdasági feszültséget, könnyebben pótolható is, mint a szakképzettséggel rendelkezők csoportja. A segélyezésükre, támogatásukra invesz-

tált tőke tehát viszonylag bizonytalan, többnyire meg nem térülő befektetés, és az új gazdasági szabályozók működése során egyre inkább azzá válik. Így érthető, hogy a vizsgált személyek 72,3%-a sohasem részesült munkahelyi támogatásban, segélyben, 6,3%-a pedig életében csak egyszer és a segély összege soha nem haladta meg a 2000 forintot. Hasonló tapasztalatok vannak a munkahely által támogatott lakásakciók területén is. Az is az igazsághoz tartozik, hogy vizsgálati alanyok háromnegyed része soha nem is kért munkahelyi támogatást, mert ezt teljesen reménytelennek látta, vagy nem is tudott ilyen lehetőségről.

A lakóhely szerinti illetékes tanács az a szerv, amely a rászorultság alapján támogatásban részesíthetné az ideiglenesen vagy tartósan bajba jutott személyeket, közösségeket. Az általunk vizsgált esetekben azonban a tanács a rászorultság mértékéhez képest keveset tett. A családok 58,5%-a soha nem kapott és nem is kért tanácsai segítyt, további 20,3%-a pedig nem emlékezik rá, hogy ilyen támogatásban valaha részesült volna. Aki kapott, az is általában egyszer-kétszer kisebb, 1000 forintot meg nem haladó összegre tett szert. Rendszeres támogatásban egyetlen közösség nem részesült. A passzivitás mind a segélyező, mind az elvileg rászoruló szempontjából szembeötlő. Nagy valószínűséggel mindkét felet a deviancia tudata vagy ismerete motiválta. A hivatali álláspont szerint nem a rászorultság, hanem az „érdemesség” a mindenek felett való szempont, aki viszont deviáns, az nem érdemel igazán támogatást. A deviáns környezetben élő személy viszont általában felismeri a tágabb környezet punitív, megbélyegző, de legalábbis elutasító reakcióját, ezért nem kér segítséget; fél az elutasítás okozta újabb stigmától. Sok esetben tapasztaltuk azonban azt is, hogy a lehetőségek ismeretének hiánya okozta a rászoruló passzív viselkedését. Ha a közösségből mégis kér valaki támogatást, ez rendszerint a nő és a gyakorlat is azt mutatja, hogy a női kérelmezőknek nagyobb esélyük van a meghallgatásra, mint a férfiaknak. A segélyek számbavétele azt mutatta, hogy az esetek többségében a rászorultság megjelölése az alapvető szükségletek körébe esik. Ide sorolhatók a táplálkozási, ruházkodási gondok, s — a legrosszabb körülmények között élők számára — az alapvető lakásszükségletek kielégítése. Jelentős azonban azoknak az aránya is, akiknek alkalmi támogatásra lett volna szüksége betegség vagy haláleset miatt, börtönbüntetés után, az állami gondozás megszűnését követően vagy a válás körüli bonyodalmak megoldásában. *Figyelemre méltó, hogy a megkérdezettek csak az esetek egy részében — 17,8%-ban — gondoltak pénzbeli segélyre, a többi mindenekelőtt ügyeinek intézésében kért vagy várt volna el szakszerű segítséget, felvilágosítást, támaszt. Szociálpolitikánk legnagyobb fogyatékosága az, hogy az utóbb említett szolgáltatások csak igen esetlegesen fejlődtek ki és szervezeti rendszerbe épülő, intézményes megoldásról ma nem lehet beszélni.*

Az iskola, mint a tömeges felfelé ívelő mobilitás csatornája, ebben a rétegben nem tudta megteremtani az egyenlőbb esélyeket, a relatív lemaradást inkább konzerválta. Ezt az adatok egész sora támasztja alá.

Felmerül ezek után a kérdés, hogy mit tehet a büntetőjog társadalmi egyenlőtlenségből származó bűnözés kezelésében? „A bűnözés annyiban társadalmi probléma — írja Szabó András —, amennyiben a társadalmi alapfolyamatok *funkciózavarára*, a társadalmi dezorganizációkra a társadalmi kontroll *gyengülésére*, kultúrkonfliktusokra vagy anómiára vezethető vissza. Képes-e a büntetőjog ezekkel a bűnözést termelő társadalmi folyamatokkal megbirkózni? A büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatató szervek nem a bűnözéssel, hanem a büntetésekkal állnak szemben. Hogyan lehet individuális szinten megbirkózni a társadalmi problémákkal? Minél világosabb, hogy a bűnözés társadalmi produktum, annál egyértelműbb, hogy a büntetőjog társadalmi funkciója

nem a bűnözést termelő társadalmi folyamatok befolyásolása, illetve kiküszöbölése, hanem a hivatalos társadalmi értékek és normák védelme.¹⁹ E funkciónak azonban nem mond ellent az, hogy a büntetés lehetséges keretei között a jelenleginél hatékonyabban valósuljon meg a speciális prevenciót szolgáló reszocializációs tevékenység. A büntetés során akkor alakulhat ki a megtorlás és a reszocializáció helyes aránya, ha iskolai oktatással, rendszeres munkavállalással és az ehhez kapcsolódó szakképzéssel, individuális neveléssel és a szükséges gyógyító tevékenységgel a büntető politika is hozzájárul olyan személyiségi adottságok kifejlesztéséhez, amelyek birtokában nagyobb az individuális esély a társadalmi integrációra. A büntető joggyakorlat észleli a *bűnelkövetők* által veszélyeztetett családok, bűnözésre ösztönző mikrofolyamatok gondjait, és azt jelezhetné olyan szociálpolitikai jellegű szakszolgálatok, intézmények számára, amelyeknek ennek megoldására van szaktudása és kompetenciája. Itt válik el a büntetőjogi megelőzéstől a társadalmi prevenció.

A társadalmi prevenció csak a társadalompolitika részeként működhet. Olyan *társadalompolitikai koncepcióra* gondolok itt, amelyben az *egyenlőtlenségeket termelő és újratermelő folyamatok fékezése érdekében a gazdasági lehetőségek keretei között, a társadalmi tradíciók felhasználásával kerülnek kimunkálásra a tisztán szociálpolitikai, valamint ezekkel harmonizáltan az egészségügyi, az oktatási és a lakáspolitikai feladatok*. Ennek az új szociálpolitikának olyan szakmai fegyverzetre van szüksége, amelyben jelen vannak az érintett rétegek és csoportok érdekképviselőinek politikai és tudományos eszközei, az egyének és kiscsoportok problémáira vonatkozó diagnosztikai készségek, az egyszerű szükségletkielégítő szolgáltatásoktól a szakszerű kezelésig terjedő illetékesség. A szociálpolitikai koncepciónak nem elszigetelt egyéneket kell megcéloznia, mégcsak nem is kiscsoportokat, hanem a létfeltételek újratermelődése során kialakult rétegeket. Ennek nem mond ellent, sőt a koncepciónak sajátos tartalmat ad az, hogy *feladatait jórészt családpolitikaként kell megoldania*. Ha ugyanis elfogadjuk azt, hogy a társadalmi reprodukciós folyamatok és mechanizmusok jelentős részben családi keretek között realizálódnak, akkor a szociálpolitikának is a családra kell koncentrálnia. Akkor is, amikor makro szinten határozza meg feladatait és akkor is, amikor bármilyen egyéni probléma, társadalmi beilleszkedési gond megoldása vagy veszélyhelyzet miatt lép működésbe. A komplex családsegítő szolgálatnak — amely a munka bázisintézménye lehet — nálunk még nincsenek hagyományai. Egységes koncepció, biztos kapaszkodókat és tevékenységi határokat jelentő jogi szabályozás nélkül ilyen szolgálat kísérletképpen már működik az országban. Félő, hogy a körülöttük kialakult sok-sok bizonytalanság miatt elsorvadnak, vagy már működésük elején funkciózavarba kerülnek.

Jegyzetek:

- 1 *Ferge Zsuzsa*: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. K. J. K. Bp., 1982. 18. old.
- 2 *Bourdieu, Pierre*: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, Bp. 1978. 240. old.
- 3 *Bourdieu*: I. m. 247. old.
- 4 *Kolosi Tamás*: Státusz és réteg. Rétegződés — Modell vizsgálat III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1984. 205. old. *Huszár István*: A társadalom szerkezetének átalakulása. Magyar Nemzet, 1984. december 4. 9. oldal.
- 5 *Ferge Zsuzsa*: Családpolitika — családgondozás. MTA Szociológiai Intézet, Bp. 1982. 180. old.
- 6 Ennek bővebb kifejtését lásd *Gönczöl Katalin*: A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság, 1983. évi 8. szám.
- 7 A módszertani leírást bővebben lásd *Gönczöl Katalin*: A bűnözés társadalmi reprodukciója c. kutatási jelentésben. Bp., 1985. Kézirat. 1—6. old.
- 8 Lásd az összevetésre szolgáló adatokat: *Bokor Ágnes—Kolosi Tamás*: A periférikus helyzetű

társadalmi csoportokról. Szociálpolitikai Értesítő. 1985. 4—5. I. MTA Szociológiai Intézet. Bp., 1985. 79. old.

9 Hasonló eredményre jutott *Tauber István*: „Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés” című kandidátusi értekezésében. Kézirat, 1974. IV. fejezet.

10 MTA Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálatának adatai.

11 *Kolosi Tamás*: i. m. 210. old. valamint *Huszár István*: A társadalom szerkezetének átalakulásáról. Valóság. 1985. évi 2. sz. 6—7. oldal.

12 Adataink megegyeznek egy másik felmérés eredményeivel. *Ambrus Péter*: Alkohol az életmódban. Egy telep élete. Szociálpolitikai Értesítő 1985. évi 4—5. sz. I. MTA Szociológiai Intézet. Bp. 1985. 331. oldal.

13 *Gönczöl Katalin*: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. K. J. K. Bp. 1980.

14 *Bokor Ágnes—Kolosi Tamás*: i. m. 78—81. oldal.

15 *Gazsó Ferenc*: Az egyenlőtlenségek és az iskolarendszer. Társadalmi Szemle. 1982. évi II. sz. 96—100. old.

16 A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon — I. Helyzetjelentés és javaslatok. Bp., 1984. 17., 86. oldal.

17 *Gönczöl Katalin*: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája, i. m. 232—233. old.

18 *Ferge Zsuzsa*: Társadalompolitikai Tanulmányok. Gondolat. Bp., 1980. 346. old.

19 *Szabó András*: Bűnmegelőzési stratégiák. Belügyi Szemle. 1985. évi 6. szám 15. old.